Josephine van den Bent

Shajar al-Durr

De slavin die sultana van Egypte werd

Tussen 1250 en 1260 ging de macht in Egypte en Syrië over van het Ayyubidische vorstenhuis op de Mamlukken. Deze voormalige slaven namen de macht over van hun vroegere meesters. Kantelpunt tussen deze twee dynastieën was de regering van Shajar al-Durr, die haar carrière aan het hof eveneens als slavin was begonnen. Hoe kwam zij vanuit die positie over Egypte te heersen, en hoe verging het haar als vrouw aan de macht?

Wie door de Al-Khalifastraat in Caïro loopt, in de volkswijk die eveneens Khalifa heet, komt langs het mausoleum van Shajar al-Durr (afb. 1). Daar, vlakbij de schrijnen van belangrijke vrouwelijke afstammelingen van de profeet Mohammed, stond ooit een heel complex met een moskee, een madrassa, baden, een paleis en een tuin.¹ Nu is alleen de tombe nog over, recentelijk gerestaureerd, en wie de beheerder kan vinden om haar open te maken kan een bezoek brengen aan het graf van de eerste vrouw sinds Cleopatra die over Egypte heerste. Hoewel vrouwen in de premoderne islamitische wereld regelmatig macht uitoefenden achter de

Afbeelding 1: Façade van het mausoleum van Shajar al-Durr, gefotografeerd door K.A.C. Creswell tussen 1916-1921. © Victoria and Albert Museum, Londen

schermen of als regent van een minderjarig kind, regeerde slechts een handvol vrouwen op eigen titel. Shajar al-Durr was er een van en heerste ook nog eens in een roerige periode.

Shajar al-Durr: van slavin tot vorstin

Slavernij was een wijdverbreid fenomeen in de middeleeuwse islamitische wereld. Vrouwelijke slavinnen werden bijvoorbeeld ingezet als dienstmeisje of kinderverzorgster. Daarnaast konden ze ook als concubine dienen: volgens het islamitisch recht heeft een man ook seksueel beschikking over zijn slavinnen. Shajar al-Durr was waarschijnlijk van Turkse afkomst, en ze maakte eerst deel uit van de harem van de Abbasidische kalief al-Mustaʿsim (reg. 1247–58). Haar naam, die ook wel als Shajarat al-Durr wordt weergegeven, betekent ‘parelboom’. Kort voor 1239 kwam ze in de harem van al-Ṣāliḥ Ayyūb terecht, lid van de Ayyubidische dynastie, die op dat moment gouverneur van Anatolië was. Vlak daarna werd al-Ṣāliḥ Ayyūb vorst van Damascus, maar dat leidde tot conflict met een van zijn neven, die hem gevangen zette in het fort van Karak (in hedendaags Jordanië). Shajar al-Durr was in deze periode bij hem en schonk hem een zoon, Khalīl. Het jongetje overleed enkele maanden na de geboorte, maar daarmee werd ze desalniettemin *wālidat al-malik al-Manṣūr Khalīl*, ‘moeder van de prins al-Manṣūr Khalīl’. Nu gaf het baren van een (erkend) kind van de meester een slavin sowieso meer rechten, maar Shajar al-Durr werd ergens in deze periode zelfs de echtgenote van al-Ṣāliḥ Ayyūb, wat haar status dus flink verhoogde.²

In 1240 werd al-Ṣāliḥ Ayyūb sultan van Egypte en daarmee opperste vorst over het hele Ayyubidische gebied. Zijn positie was echter allesbehalve stabiel. De Ayyubiden waren aan de macht gekomen toen Ṣalāḥ al-Dīn Yūsuf ibn Ayyūb, in het Westen beter bekend als Saladin, in 1171 de sjiitische Fatimiden in Egypte had afgezet. Vanaf het begin van hun heerschappij lagen zij echter voortdurend met elkaar overhoop en er waren allerlei spanningen tussen verschillende lokale machthebbers en tussen Syrië en Egypte. Ook al-Ṣāliḥ Ayyūb had dus te maken met concurrerende Ayyubidische heersers in Syrië. Daarnaast streed hij net als zijn illustere oudoom tegen de Franken, de kruisvaarders. Om hun allen het hoofd te kunnen bieden kocht hij veel mamlukken aan.³

De term *mamlūk* komt van de Arabische wortel M-L-K, een combinatie van medeklinkers die iets met bezit of autoriteit aanduidt. Het woord betekent letterlijk ‘iets dat in bezit is’ – een slaaf dus. Een mamluk was echter niet

zomaar een slaaf, maar specifiek een militaire slaaf. Al in de negende eeuw zetten Abbasidische kaliefen Turkse mamlukken in en deze praktijk breidde zich daarna uit. Hoewel mamlukken ook een andere etnische achtergrond konden hebben, waren ze – in elk geval tot in de veertiende eeuw – over het algemeen van Turkse afkomst. Dat gold ook voor de mamlukken van al-Šālih Ayyūb, die vooral Kipchak-Turks waren.⁴ Gezien de conflicten met zijn verwanten is het weinig verrassend dat al-Šālih Ayyūb liever op deze mamlukken vertrouwde in het regeren over Egypte. Ook Shajar al-Durr speelde daarin een belangrijke rol: als al-Šālih Ayyūb op militaire campagne was, was zij degene die namens hem optrad.⁵

Aan het eind van het decennium ontstond er een crisis. Onder leiding van de Franse koning Lodewijk IX (reg. 1226–70), ‘de Heilige’, was er in 1248 een kruistocht naar Egypte vertrokken. De kruisvaarders veroverden Damietta in juni 1249 maar moesten daarna wachten tot het Nijlwater was gezakt. Op 20 november begon Lodewijk zijn tocht naar het zuiden.⁶ Op 22 november stierf al-Šālih Ayyūb, ‘als strijder op het pad van God’ tegen de Franken, aldus de historicus Ibn Wāṣil (1208–98).⁷ De dood van de vorst was wel het laatste wat men te midden van die crisis kon gebruiken, dus Shajar al-Durr en de aanvoerder van de mamlukken van al-Šālih Ayyūb besloten zijn overlijden geheim te houden. Er werd een boodschapper naar zijn enige overlevende zoon (bij een andere moeder) gestuurd. De overleden sultan had weinig vertrouwen gehad in deze Tūrānshāh, gouverneur in het verre Diyarbakir. Het zou nog een paar maanden duren voordat hij in Egypte arriveerde om zijn vader op te volgen.

In de tussentijd moest Egypte wel geregeerd worden en diende daarnaast de Frankische opmars te worden gestuit. Shajar al-Durr nam deze taak op zich en regeerde zo in feite als regentes voor haar overleden zoon Khalil. Toen Tūrānshāh eind februari arriveerde, wist hij zijn vaders mamlukken al snel tot vijand te maken en op 2 mei vermoordden zij hem.⁸ Nu zat het rijk wederom zonder sultan, en de mamlukken besloten Shajar al-Durr aan te stellen. Volgens Ibn ‘Abd al-Zāhir (1233–92), secretaris van de latere sultan Baybars (reg. 1260–77), viel de keuze op haar omdat ‘ze bekend was met zijn manier van handelen en de positie van zijn amirs [legerleiders] en mamlukken.’⁹ ‘Izz al-Dīn Aybak werd aangesteld als *atabeg*, commandant van het leger.’¹⁰ In de tussentijd had het leger de kruisvaarders weten te verslaan en Lodewijk IX gevangen genomen. Nadat er losgeld voor hem was betaald, vertrok hij naar Akko.

Heersen als vrouw

Shajar al-Durr was nu dus de eerste (en laatste) vrouwelijke sultan van Egypte. Ze was niet slechts een regentes, maar regeerde als volwaardig vorst over Egypte. Dit wordt door Arabische historici onderstreept door gewag te maken van het feit dat ze munten sloeg en haar naam liet noemen in de *khuṭba*, de preek die op vrijdag in de moskee wordt gehouden (afb. 2). In de vrijdagspreek werd traditioneel de naam van de regerende sultan genoemd, en ook het slaan van munten was een belangrijk symbool van soevereiniteit. Al-Ṣafadī (1297–1363), de auteur van twee belangrijke biografische woordenboeken, beschrijft dat haar naam op dinars en dirhams stond en dat ze in de *khuṭba*, de vrijdagspreek genoemd werd:

Oh God, bescherm de weldoende, koningin van de moslims, *īṣmat al-dunya wa-l-dīn* [een titel, ‘reinheid van de wereld en het geloof’], moeder van Khalīl en vrouw van de sultan al-Malik al-Ṣāliḥ.¹¹

Afbeelding 2: De voor- en achterkant van een dinar van Shajar al-Durr. Het omschrift op de voorkant bevat de onder andere de shahada, de islamitische geloofsbelijdenis. Het centrale opschrift leest: 'Al-Mustaṣ imiyya al-Ṣālihiyya, koningin van de moslims, moeder van al-Malik al-Manṣūr Khalīl, aanvoerder van de gelovigen'. Bron: The British Museum

Ze gebruikte dus nog steeds de *kunya*, een soort bijnaam, die verwees naar haar overleden zoon: *Wālidat Khalīl*. ‘Dat was ook’, zo rapporteert de historicus en geograaf Abū al-Fidā’ (1274–1331), ‘haar zegel op decreten en waar ze mee tekende.’¹²

Ibn Wāṣil meldt dat iets dergelijks niet eerder was voorgekomen in de islamitische geschiedenis. Hij wijst wel op een voorbeeld uit Aleppo van een vrouw die daar regeerde na de dood van haar zoon, maar stelt dat de *khutba* toen in de naam van haar kleinzoon werd uitgesproken.¹³ Haar aanstelling werd dan ook niet zomaar geaccepteerd. Ibn Wāṣil rapporteert ook dat men in Damascus weigerde de eed van trouw aan haar af te leggen, al geeft hij daar geen expliciete reden voor.¹⁴ De latere, vijftiende-eeuwse auteur al-Maqrīzī doet verslag van de reactie die het bericht van haar benoeming tot sultan teweeg bracht in Bagdad, waar de kalief zetelde:

Dit nieuws bereikte Bagdad, en de kalief al-Mustaṣim bi-Llāh stuurde vanuit Bagdad een brief naar Egypte. Hij vermaande de amirs en zei tegen hen: ‘Als jullie daar een gebrek hebben aan mannen, laat het even weten. Dan sturen wij jullie wel een man.’¹⁵

Nu schreef al-Maqrīzī niet alleen anderhalve eeuw later, hij is ook niet altijd de meest betrouwbare auteur.¹⁶ Historici hebben het bestaan van deze brief dan ook wel betwijfeld, al is het maar omdat contemporaine auteurs er niets over zeggen.¹⁷ Maar al-Maqrīzī’s tekst laat wel zien dat de heerschappij van een vrouw niet zonder problemen was.

Volgens de heersende politieke ideeën moest een vorst een man zijn zonder fysieke of mentale defecten.¹⁸ Daarnaast zorgde haar vrouw-zijn ook voor praktische problemen. Als vrouw kon zij bepaalde taken die doorgaans bij het takenpakket van de sultan hoorden niet uitvoeren. Omdat ze in de harem afgezonderd was – vrouwen hoorden niet in het openbaar te verschijnen – kon ze niet deelnemen aan processies en openbare ceremonies, en ook het leger niet leiden, een rol die normaal ook voorbehouden was aan de sultan (die taak vervulde Aybak nu).¹⁹ Zelfs haar inauguratie nam hierdoor een ongebruikelijke vorm aan: in plaats van een grote ceremonie waarbij allerlei hoogwaardigheidsbekleders aanwezig waren, kwamen de amirs in kleine groepjes bij haar langs in de citadel, waarbij ze een voor een de eed aflegden.²⁰ Behalve dat het belangrijke manieren waren om macht te laten gelden, had het gebruik van haar naam op munten en in de *khutba* voor Shajar

al-Durr dus nog een belangrijke functie. Middels de tekst op de dinars en dirhams en de preek kon ze toch van zich laten horen in de publieke sfeer.²¹

In Syrië nam in deze periode de vorst van Aleppo, al-Nāṣir Yūsuf (reg. 1236–60), Damascus in, met instemming van de amirs daar die eerder geweigerd hadden trouw te zweren aan Shajar al-Durr. De mamlukken kwamen weer bij elkaar om te overleggen. Uiteindelijk concludeerden ze, zo schrijft Ibn Waṣil: ‘Het is niet mogelijk om het land te beschermen met een vrouw aan de macht. Het is onvermijdelijk om er een man neer te zetten.’²² De keuze viel op de *atabeg* Aybak. Shajar al-Durr regeerde uiteindelijk slechts drie maanden op eigen gezag. Ergens in deze periode trouwde zij ook met Aybak. Het wanneer en waarom hiervan wordt niet geheel duidelijk uit de bronnen. Volgens sommige auteurs gebeurde dit om Aybak te verheffen, zodat hij zijn nieuwe positie als *atabeg* waardig was: Shajar al-Durr was voor deze mamlukken ten slotte de connectie met de Ayyubiden en de bijbehorende legitimiteit.²³ Mogelijk had het ook een praktische reden: zonder dit huwelijk zouden de twee belangrijkste machthebbers in Egypte elkaar, als niet getrouwde en niet verwante man en vrouw, niet alleen mogen spreken.²⁴

Ook Aybak was niet lang sultan: na slechts enkele dagen werd er een Ayyubidische marionet aangesteld als sultan, een jongetje dat al-Ashraf Mūsā werd genoemd (reg. 1250–54). In feite regeerden Aybak en andere machtige legerleiders, terwijl er ook nog eens hevige factiestrijden tussen verschillende groepen mamlukken woedden. Het was om velerlei redenen een roerige periode, die zou voortduren tot het Mamlukse regime zich vanaf 1260 in zowel Syrië als Egypte werkelijk vestigde.²⁵

Voor en achter de schermen

Shajar al-Durr was weliswaar niet langer de officiële vorst, ze behield achter de schermen wel degelijk macht. Zo bleef ze decreten tekenen, nog altijd met *Wālidat Khalil*. Volgens de Egyptische encyclopedist al-Nuwayrī (1279–1333) liet ze zich uit alsof ze nog altijd het sultanaat bekleedde. Ter illustratie daarvan citeert hij uitgebreid uit een document uit de periode dat Aybak sultan was, maar waarin frasen zijn opgenomen als ‘Hij kust de grond voor de verheven dame de sultana’. Ook in de ondertekening gaat het over ‘sultanische bevelen’.²⁶ Shajar al-Durr bleef een belangrijke rol spelen in het bestuur van Egypte.²⁷

Zijzelf bleef dus achter de schermen, maar op een andere manier kon ze wel deel uitmaken van de publieke ruimte: door monumentale gebouwen neer

te laten zetten was ze toch zichtbaar in de stad. Het bouwen van moskeeën en madrassa's, maar ook bijvoorbeeld mausolea, waren een belangrijke manier om status en macht te tonen. Wie vandaag de dag in de praktijk wil zien en voelen wat voor effect dergelijke bouwactiviteit kan hebben, moet in Caïro de Mu'izz li-Din Allah-straat, ook wel bekend als Bayn al-Qasrayn ('Tussen de twee paleizen'), aflopen. De gebouwen van machthebbers uit de Fatimidische, Mamlukse en Osmaanse periodes etaleren daar de macht, vroomheid en liefdadigheid van hun opdrachtgevers – dat is althans de bedoeling. Imposant is het zeker.

Shajar al-Durr bouwde, na zijn overlijden, een mausoleum voor al-Šāliḥ Ayyūb, dat werd toegevoegd aan de reeds bestaande madrassa die hij in 1242 had gesticht. Dit was de eerste tombe die binnen de stadsmuren werd gebouwd; Fatimidische mausolea lagen altijd buiten de stad. Waarom koos Shajar al-Durr ervoor om al-Šāliḥ Ayyūbs tombe in de stad te bouwen? Volgens D. Fairchild Ruggles benadrukte zij zo op innovatieve wijze haar eigen legitimiteit: ze was immers een voormalige slavin en kon niet via haar bloedlijn aanspraak maken op de macht. Haar aanspraak op het sultanschap was volledig gebaseerd op haar relatie met haar overleden echtgenoot en de, eveneens overleden, zoon die ze met hem had. Dit komt ook naar voren in de titelatuur die ze gebruikte: 'al-Šāliḥiyya' en 'Moeder van Khalil'. Middels dit monument hield ze de herinnering aan hem levend en benadrukte ze zijn belang voor Egypte, en daarmee gaf ze ook haar eigen legitimiteit een boost.²⁸

Niet alleen in haar keuze in de locatie van al-Šāliḥ Ayyūbs mausoleum was Shajar al-Durr origineel. Dat gold ook voor de decoratie: het type mozaïek met goud dat ze gebruikte kwam weinig voor in Egypte en werd hier voor het eerst in een tombe gebruikt. Ze kende het waarschijnlijk uit Syrië, waar het op spectaculaire wijze gebruikt was in de Omayyadenmoskee in Damascus. Hetzelfde type mozaïek is ook te vinden in haar eigen mausoleum: daar is in de mihrab, de nis die de richting van Mekka aanduidt, een mozaïek van een boom met parels te zien – een *shajarat al-durr*.²⁹

Shajar al-Durr gaf in 1250 opdracht tot de bouw van dit mausoleum, waar ze een strategische locatie voor uitkoos. Door vlakbij een aantal schrijnen van vrouwelijke familieleden van de profeet Mohammed te bouwen associeerde ze zich met hen en met de bijbehorende vroomheid en verhevenheid. Die vroomheid wordt ook benadrukt in de plaatsing van deze mozaïek, die symbool staat voor haarzelf, in het meest heilige stukje van de ruimte.³⁰ Veel van de decoratieve elementen die Shajar al-Durr liet opnemen passen in bestaande tradities in de vormgeving van dit soort bouwwerken door

vorsten, zoals friezen met Koranische inscripties. Daarmee sloot ze aan bij een bestaand visueel programma waarmee de legitimiteit van heersers werd uitgedragen. Maar op andere fronten voerde ze dus vernieuwingen door, waarmee ze op nieuwe manieren haar eigen legitimiteit als vorstin onderstreepte. Dit gold uiteraard ook voor de andere manieren waarop gewone Egyptenaren met haar in aanraking kwamen: haar munten en de preek. De vrouwelijke titels die daarin gebruikt werden, evenals haar op het moederschap gebaseerde legitimiteitsclaim, waren eveneens innovaties.³¹ Hoewel Shajar al-Durr zelf dus grotendeels achter de schermen opereerde, zowel tijdens als na haar kortstondige officiële sultanaschap, wist ze zich wel degelijk zichtbaar te maken in de publieke ruimte.

Haar dood en *Nachleben*

Hoewel Shajar al-Durr nooit volledig onafhankelijk heeft geregeerd – ze was uiteindelijk toch afhankelijk van de mamlukken, die haar al snel ook weer afzetten – wist ze wel degelijk macht uit te oefenen en zichzelf strategisch neer te zetten als rechtmatige opvolger van al-Ṣāliḥ Ayyūb. Ze was niet alleen buitengewoon mooi, maar ook intelligent en listig.³² Ze was zeker ook moedig. Toen ze haar macht bedreigd zag, greep ze dan ook in.

In 1257 besloot Aybak, die al-Ashraf Mūsā inmiddels had afgezet en zelf sultan was, om te trouwen met de dochter van Badr al-Din Lulu', de vorst van Mosul. Volgens verschillende bronnen was de relatie tussen Shajar al-Durr en Aybak sowieso al slecht en nu kwam haar positie acuut in gevaar.³³ Ze besloot haar echtgenoot te laten vermoorden. Het lukte haar niet meteen om iemand te vinden die haar plan wilde uitvoeren, maar uiteindelijk vond ze een mamluk bereid. Ibn Wāṣil beschrijft hoe Aybak terugkwam van het polo spelen, de badkamer inging en zijn polokleren uittrok. Daar werd hij overvallen door deze mamluk en een aantal anderen die hem tegen de grond sloegen en doodden. Shajar al-Durr werd gearresteerd en vastgezet in een toren, de samenzweerders – voor zover ze niet gevlucht waren – werden geëxecuteerd. Enkele weken na de moord op Aybak werd het lichaam van Shajar al-Durr buiten de toren gevonden en het werd overgebracht naar het mausoleum dat ze voor zichzelf had laten bouwen.³⁴

Ibn Wāṣil doet uitgebreid verslag van wat er met de verschillende samenzweerders gebeurde, maar zijn beschrijving van de dood van Shajar al-Durr blijft kort. Hetzelfde geldt voor de eveneens vrij vroege tekst van Abū al-Fidā'.³⁵ Latere auteurs vermelden meer spannende details. Volgens

al-Šafadī werd haar lichaam ontkleed aangetroffen. Bovendien zou ze, toen haar duidelijk werd dat haar einde naderde, haar kostbare juwelen hebben verzameld en ze in een vijzel kapot hebben gemaakt.³⁶ In de vijftiende eeuw, kwamen daar nog meer details bij. Al-Maqrīzī verhaalt dat ze dood werd geslagen met houten slippers. In slechts een broek en hemd werd ze van de toren gegooid, waarna ze dagen in de greppel lag en een volks type ook de ceintuur van haar broek stal.³⁷

Shajar al-Durr sprak duidelijk tot de verbeelding: blijkbaar werden er nog lang na haar dood verhalen over haar verteld die uiteindelijk zelfs hun weg vonden naar serieuze historiografie. En die aandacht is niet onterecht. Ook al was de breuk met de Ayyubidische dynastie niet direct volledig en leunde Shajar al-Durr zwaar op haar Ayyubidische connecties, haar regering was wel degelijk het begin van iets nieuws.³⁸ Ze is ook zeker niet de enige slavin geweest die hoog opklom en macht wist uit te oefenen,³⁹ maar ze is wel de enige die het ooit tot sultana schopte. En die rol wist ze, ondanks de beperkingen die ze als vrouw aan de macht ondervond, met verve te vervullen.

Noten

1. Doris Behrens-Abouseif, "The Lost Minaret of Shajarat al-Durr at Her Complex in the Cemetery of Sayyida Nafisa," *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 39 (1983): 1-16; D. Fairchild Ruggles, "Visible and Invisible Bodies: The Architectural Patronage of Shajar al-Durr," *Muqarnas* 32 (2015): 63-78, 71.
2. Amalia Levanoni, "Šaġar ad-Durr: A Case of a Female Sultanate in Medieval Islam," in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras III* ed. U. Vermeulen en J. Van Steenbergen (Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001), 209-218, 210-211; D. Fairchild Ruggles, "The Geographic and Social Mobility of Slaves: The Rise of Shajar al'Durr, A Slave-Concubine in Thirteenth-Century Egypt," *The Medieval Globe* 2 (2015): 41-55, 48-49; Fairchild Ruggles, "Visible," 64.
3. Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1986), 12, 18; Fairchild Ruggles, "Geographic and Social Mobility," 49.
4. Voor een beknopt historisch overzicht van het gebruik van mamlukken in de middeleeuwse islamitische wereld, zie Irwin, *The Middle East*, 1-12. In dit artikel verwijst 'mamluk' met een kleine letter naar een dergelijke militaire slaaf, 'Mamlukken' met een hoofdletter duidt de dynastie (1250-1517) aan.
5. Levanoni, "Šaġar ad-Durr," 211-212; Fairchild Ruggles, "Geographic and Social Mobility," 50.
6. Irwin, *The Middle East*, 19.

7. Ibn Wāṣil, *Mufarrij al-Kurūb fī Akhbār Banī Ayyūb*, vol. 6, ed. Umar 'Abd al-Salām Tadmuri (Sidon en Beiroet: Al-Maktaba al-'Aṣriyya, 2004), 81.
8. Irwin, *The Middle East*, 20-23; Levanoni, "Šağar ad-Durr," 213; Fairchild Ruggles, "Geographic and Social Mobility," 50.
9. Ibn 'Abd al-Zāhir, *Al-Rawḍ al-Zāhir fī Sīrat al-Malik al-Zāhir*, ed. 'Abd al-'Aziz al-Khuwaytir (Riyadh: Dār al-Kitāb al-Jāmi' lil-Nashr wa-l-Tawzī, 1976), 52. Het is wel geopperd dat de Turkse achtergrond van de mamlukken een rol speelde in hun besluit om Shajar al-Durr op de troon te zetten: in de Turkse traditie speelde vrouwen een grotere rol in het publieke leven dan in de Arabische. Zie Levanoni, "Šağar ad-Durr," 216-217.
10. Zie voor deze aanstelling bijvoorbeeld Amalia Levanoni, "The Consolidation of Aybak's Rule: An Example of Factionalism in the Mamluk State," *Der Islam* 71 (1994): 241-254.
11. al-Šafadī, *Kitāb al-Wāfi bi-l-Wafayāt*, vol. 16, ed. Aḥmad al-Arnā'ūt en Turki Muṣṭafā (Beiroet: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 2000), 70.
12. Abū al-Fidā, *Al-Mukhtaṣar fī Akhbār al-Bashar*, vol. 3 (Caïro: Al-Maṭba'a al-Ḥusayniyya al-Miṣriyya, [1907]), 142. Zie ook bijvoorbeeld Ibn Wāṣil, *Mufarrij*, 132-133.
13. Ibn Wāṣil, *Mufarrij*, 6:133. Zie ook Fairchild Ruggles, "Geographic and Social Mobility," 50-51.
14. Ibn Wāṣil, *Mufarrij*, 6:136.
15. al-Maqrīzī, *Kitāb al-Sulūk li-Marifat Duwal al-Mulūk*, vol. 1:2, ed. Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda (Caïro: Maṭabāt Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1936), 368.
16. Zie bijvoorbeeld ook de artikelenreeks van David Ayalon over al-Maqrīzī's misleidende verslaglegging over de omgang met de Mongoolse yasa, naar verluidt een soort wet, in het Mamlukse sultanaat. Al-Maqrīzī's gebruik van de yasa voor zijn eigen politieke doelen heeft historici decennialang zand in de ogen gestrooid. David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khān: A Reexamination," *Studia Islamica*, Part A, 33 (1971): 97-140; Part B, 34 (1971): 151-80; Part C1, 36 (1972): 113-58; Part C2, 38 (1973): 107-56.
17. Fairchild Ruggles, "Visible", 65; Hans L. Gottschalk, "Die ägyptische Sultanin: Šağar ad-Durr in Geschichte und Dichtung," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 61 (1967): 41-61, 48. Amalia Levanoni verwijst in haar artikel "Šağar ad-Durr" (215) weliswaar ook naar een laat (1702) manuscript van Ibn Wāṣil, maar ik heb een dergelijke passage niet kunnen vinden in de door mij gebruikte editie.
18. Levanoni, "Šağar ad-Durr," 214.
19. Levanoni, "Šağar ad-Durr," 214; Fairchild Ruggles, "Visible", 65.
20. Levanoni, "Šağar ad-Durr," 214.
21. Fairchild Ruggles, "Visible", 65.
22. Ibn Wāṣil, *Mufarrij*, 6:140.
23. Levanoni, "Šağar ad-Durr," 215.
24. Fairchild Ruggles, "Visible", 66.
25. Voor een overzicht hiervan, zie hoofdstuk 2 van Irwin (*The Middle East*, 26-36) met de toepasselijke titel 'The Turbulent Decade'.

26. Al-Nuwayrī, *Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, vol. 29, ed. Najīb Muṣafā Fawwāz en Ḥikmat Kashlī Fawwāz (Beiroet: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, 2004), 293. Zie ook Gottschalk, “Die ägyptische Sultānīn,” 47. De precieze formulering is moeilijk naar het Nederlands te vertalen. Er staat niet letterlijk ‘sultānā’, wat tegenwoordig in het Arabisch wordt gebruikt als de vrouwelijke vorm van het woord ‘sultān’. Ik ben de term ‘sultānā’ in de Arabische bronnen niet tegengekomen, maar Shajar al-Durr wordt ook nergens met ‘sultān’ aangeduid; mogelijk werd het bewust vermeden. In dit artikel kies ik voor de vrouwelijke vorm, om verwarring te voorkomen en omdat dat de term is die in het hedendaags Arabisch wordt gebruikt.
27. Levanoni, “Šaġar ad-Durr,” 216; Fairchild Ruggles, “Geographic and Social Mobility,” 51.
28. Fairchild Ruggles, “Visible,” 70-71.
29. Fairchild Ruggles, “Visible,” 69-75. Zie ook Caroline Olivia M. Wolf, “‘The Pen Has Extolled Her Virtues’: Gender and Power within the Visual Legacy of Shajar al-Durr in Cairo,” ed. *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*, ed. Mohammad Gharipour en Irwin Schick (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 199-216, 203; Behrens-Abouseif, “The Lost Minaret,” 12-14.
30. Wolf, “‘The Pen,’” 202-204.
31. Zie ook Wolf, “‘The Pen,’” 201.
32. al-Šafadī, *Kitāb al-Wāfi*, 16:70.
33. Levanoni, “Consolidation,” 249, 253.
34. Ibn Wāṣil, *Mufarrij*, 6:194-201.
35. Abū al-Fidā, *Al-Mukhtaṣar*, 3:192.
36. al-Šafadī, *Kitāb al-Wāfi*, 16:70.
37. al-Maqrizī, *Kitāb al-Sulūk*, vol. 1:2, 404. Zie voor deze ontwikkeling ook Sabine Soetens, “Šaġarat ad-Durr: A Comparative Study of Three Historical Sources,” *Orientalia Lovaniensia periodica* 30 (1999): 97-112; Thomas Herzog, *Geschichte und Imaginaire: Entstehung, Überlieferung und Bedeutung der Sirat Baibars in ihrem sozio-politischen Kontext* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 384-390.
38. Zie ook Fairchild Ruggles, “Visible,” 63. Al-Maqrizī, bijvoorbeeld, classificeert de heersers vanaf Shajar al-Durr als vallend onder de ‘regering van de Baḥrī Mamlukken’. Zie al-Maqrizī, *Al-Mawāiẓ wa-l-Itibār bi-Dhikr al-Khiṭaṭ wa-l-Āthār*, vol. 3, ed. Muḥammad Zaynuhum en Madiḥa al-Sharqāwī (Caïro: Maktabat Madbūlī, 1998), 122-123.
39. Fairchild Ruggles, “Geographic and Social Mobility,” 52-53.